 <https://doi.org/10.30563/turklad.1001088>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

**Makale Bilgisi / Article information**

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article  
Geliş Tarihi / Received date : 26.09.2021  
Kabul Tarihi / Accepted date : 13.12.2021  
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2021

**Atıf / Citation**

Memmedov, M. (2021). Azərbaycan Dilinin Qarabağ Dialektində Arxaik Sözlər. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 5. Cilt, 2. Sayı, 241-250.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ DİALEKTİNDƏ ARXAİK SÖZLƏR**

*Archaic words in the Karabakh dialect of the Azerbaijani language*

**MEHERREM MEMMEDOV<sup>1</sup>**

**Xülasə**


Məqalədə Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektinin lüğət tərkibində işlənən arxaik sözlər araşdırılır. Öncə Qarabağ dialektinin təşəkkülü, arealı, mövqeyi məsələlərə aydınlıq gətirilir. Hazırda bu dialektin səciyyəvi xüsusiyyətləri, eləcə də arxaik türk sözlərinin intensivliyi bölgədə qədimdən türk tayfalarının məskunlaşmasını təsdiqləyir.

Qarabağ dialekti coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupuna daxildir. Bu qrupa Qarabağ dialektindən əlavə, Qazax-Tovuz, Gəncəbasar, Borçalı və Qərbi Azərbaycan şivələri aiddir. Qarabağ şivələri geniş arealı əhatə edir, bir-birindən mövqeyinə görə fərqlənir. Bu şivələrin əksəriyyətində qərb dialektinin xüsusiyyətləri işlənir, Cəbrayıl, Zəngilan, Qabadlı şivələri isə keçid xarakterlidir; qərb və cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qarabağ dialektinin lüğət tərkibi iki hissədən-Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumi leksika və məhəlli dialekt sözlərindən ibarətdir. Ədəbi dillə ümumi leksika ümumxalq səciyyəli sözlərdən ibarət olub üstünlük təşkil edir. Məhəlli dialekt sözləri isə yalnız bu region üçün xarakterikdir. Belə sözlər Qarabağ dialektini həm ədəbi dildən, həm də digər şivələrdən fərqləndirir. Bunlarla yanaşı, dialektin lüğət tərkibində müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən, lakin bu bölgədə işlənən qədim türk sözləri də yayılmışdır. Arxaik sözlər müxtəlif şəkildə mühafizə olunmuşdur; ilkin forma və mənasında və ya mənanın sabit qalması ilə, formanın dəyişməsi, eləcə də forma və mənanın dəyişməsi nəticəsində ilkin mənasına yaxın şəkildə qorunub saxlanmışdır.

<sup>1</sup> Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Türkologiya kafedrası. Bakı/AZƏRBAYCAN.

El.mek: mammadovmaharam@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0608-7226>

Məqalənin obyektı Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində işlənən arxaik qədim türk sözləridir. Araşdırmanın əsas məqsədi Qarabağ dialektində işlənən arxaik sözləri ədəbi dillə müqayisədə seçib Azərbaycan dilinin digər şivələrinə nisbətə həmin sözlərin arealını, kəmiyyətini, qədim və müasir fonetik tərkibini, eləcə də mənasını müəyyən etmək, qədim türk yazılı abidələrin, müasir türk dilləri və dialektlərinin materialları əsasında tarixi inkişafını izləməkdir.

**Açar sözlər:** Qarabağ, Şivə, Qədim Sözlər, Forma, Məna.

### Abstract

The article examines archaic words used in the lexicon of the Karabakh dialect of the Azerbaijani language. First, the formation, area, position and other issues of the Karabakh dialect are clarified. Today, the peculiarities of this dialect, as well as the intensity of archaic Turkic words, once again confirm the settlement of ancient Turkic tribes in the region.

The Karabakh dialect belongs to the western group of Azerbaijani dialects due to its geographical position and specific language features. Apart from Karabakh dialect, this group also includes the Gazakh-Tovuz, Ganjabasar, Borchali and West Azerbaijani accents. Karabakh accents cover a wide area and differ from each other in their position. Although most of these dialects have the characteristics of the western dialect; the Jabrayil, Zangilan and Gubadli dialects are transitional in nature and have the characteristics of western and southern dialects.

The lexicon of the Karabakh dialect consists of two parts - the general lexicon of the Azerbaijani literary language and the words of the local dialect. In literary language, the general lexicon is dominated by words of national character. Local dialect words are only unique to this region. Such words distinguish the Karabakh dialect from both literary language and other dialects. In addition, the dictionary of the dialect contains ancient Turkic words that are archaic in the modern Azerbaijani literary language, but used in this region. Archaic words are preserved in various ways; with the original form and meaning or with the constant meaning, has been preserved in close to its original meaning as a result of changes in form and meaning.

The object of the article is archaic ancient Turkic words used in the Karabakh dialect of the Azerbaijani language. The main purpose of the research is to select archaic words in the Karabakh dialect in comparison with the literary language and determine the area and quantity, ancient and modern phonetic structure, as well as their meaning in comparison with other dialects of the Azerbaijani language, to follow their historical development on the basis of ancient Turkic manuscripts, materials of modern Turkic languages and dialects.

**Keywords:** Karabakh, dialect, ancient words, form, meaning.

### Giriş

Qarabağ dialekti tarixən həmin ərazidə yaşamış qədim türk etnoslarının dili əsasında formalaşmış və geniş arealda yayılmışdır. Əsrlər boyu inkişaf nəticəsində tayfa dillərinin xüsusiyyətləri bir-birinə qarışmış, yalnız oğuz və qıpçaq elementləri canlı danışiq dilində öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır. Mənbələrdə qədim və orta əsrlərdə Qarabağın ərazisinin indikindən böyük olması qeyd olunur. Antiq dövrdə Qarabağ regionu Albaniyanın Uti, Paytakaran və Arşak vilayətlərini əhatə edirdi. Albaniyanın paytaxtı Qarabağın ən qədim şəhərlərindən olan Bərdə olmuşdur. XIX əsrdə Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir də “Qarabağ tarixi” əsərində yazır: “Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir; cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə ( indi Qırmızı körpü adlanır) qədər- Araz çayıdır. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşa raq, gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür

çayına qədər - Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır” (Qarabağnamələr, 1989:107). Orta əsrlərdə Qarabağın siyasi-ictimai və iqtisadi mövqeyi möhkəmlənmiş, əhalinin nitqi koynə dialekt səviyyəsinə yüksələrək Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının formalaşmasında əsas mənəbə olmuşdur. İndi inzibati bölgü dəyişsə də, sovet dönə mində Qarabağ siyasi məqsədlərə görə iki hissəyə (Aran və Dağlıq Qarabağ) bölünsə də, əhalinin danışığı dəyişməmiş, qədim xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır. Hazırda Qarabağ dialekti respublikamızın Ağdam, Xankəndi, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Bərdə, Ağcabədi, Füzuli və Tərtər rayonlarını əhatə edir.

**Məqalənin obyektini** Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində işlənən arxaik qədim türk sözləridir. Araşdırmada qarşıya qoyulan məqsədlər bunlardır:

Qarabağ dialektində işlənən arxaik sözləri ədəbi dillə müqayisədə müəyyənləşdirmək  
Azərbaycan dilinin digər şivələrinə nisbətə həmin sözlərin arealını və kəmiyyətini müəyyən etmək

Arxaik sözlərin qədim və müasir fonetik tərkibini, eləcə də mənasını müəyyən etmək

Qədim türk yazılı abidələrin, müasir türk dilləri və dialektlərinin materialları əsasında arxaik sözlərin tarixi inkişafını izləmək

**Məqalənin metoloji bazasını** təsviri, müqayisəli- tarixi metodlar təşkil edir.

Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi qədim və zəngindir. Bu dialektin lüğət tərkibinin əsasını ədəbi dil leksikası və məhəlli dialekt sözləri təşkil etsə də, müasir ədəbi dildə arxaikleşən sözlər də işlənəməkdədir. Cəmiyyətin dəyişməsi, yeni texnikanın və təsərrüfat formalarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar dialektlərin lüğət tərkibində qədim sözlərin arealı daralmış, neologizmlər işləklilik qazanmışdır. Şivələrdəki qədim sözlərin bir hissəsi ilkin formasını və semantikasını olduğu kimi saxlamış, əksəriyyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. Fonetik formasına və mənasına görə qədim sözlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

**İlkin mənasını və formasını saxlayan sözlər:**

**Küz-** payız. Qarabağ şivələrində sözlərin tərkibində **küz/ güz** şəklində qorunub saxlanmışdır. Əsrlər boyu sözün forması dəyişməmiş, ancaq mənası genişlənmiş, hazırda ilkin mənaya uyğun bir çox mənalar ifadə edir. Füzuli şivəsində **küzdüx** “payızlıq” və **küzəm** (F./ **güzəm** (Qub.) sözlərinin tərkibində “payızda qırılan yun” mənalarında işlənir. Bundan başqa, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan şivələrində **güzdəx** şəklində “payızda göyərən ot” mənasında yayılmışdır. Həmçinin **küz** sözü Qarabağın əksər şivələrində “quzu saxlanan üstüörtülü yer”, Xocavənd və Füzuli şivələrində isə “əkin sahəsinin bir hissəsi” mənalarında işlənir (ADDL, 2007: 271).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində və M.Kaşğarının “Divanı”nda **küz** (2006: I, 341), “Kitabi –Dədə Qorqud” və digər yazılı abidələrdə **güz** şəklində “payız” mənası bildirmişdir; məs.: Ançıp ol yıl *küzün* ilgərü yorıdım, tatarıg aytdım “Ondan sonra həmin ilin payızında şərqi yürüş etdim, tatarları çağırıdım (MÇ,20);- Bir yazın, bir *güzün* buğrayla buğrayı savaşırdırlardı (KDQ) və s. Qırpaq yazılı abidə lərindədə **küz** şəklində “ payız və dəfə” mənaları bildirmişdir (KTS, 2007: 170).

**Ün-** səs. Bu söz Şuşa, şivəsində qədim mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.:- Be:je dişimin ağrısınan o qədə ağlamışam, ünüm dağlara düşüf (Şş.) və s.(ADDL, 2007: 524).

**Ün** sözünün ilk mənası Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində də mühafizə olunmuşdur; məs.:- Səssiz- ünsüz gəliv apardı(Ş.);- Hər yana ün saldım (İm.);- Mədət kişi dağdaşa ün salıf (Gəd.) və s.( ADDL, 2007: 524). **Ün** sözü özbək, qırğız, türkmən, uyğur, qaraqalpaq, başqırd və s. dillərdə də işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrində, M.Kaşğarının “Divanı”nda və orta əsrlər yazılı abidələrində **ün** sözü “səs” mənasında işlənmişdir: Kanınız yoklayur, kadaş alpınız, karğanur **ününüz** “Xanınız yüksəlir, dostluq igidliyinizdir, ucalır səsiniz (Yenisey abidəsi, 25);- **Ünim** anlan, bəglər, sözüm dinlən, bəglər! (KDQ);- Rəmlərin **ünü** həmçün cərəsvar (Nəsimi);- Mən yerdə **ününü** dinləməzsən (Xətai);- **Ünüm**dən titrədi tamam vilayət, Elə sandılar ki, qopdu qiyamət (Vaqif) və s.

**Yazı** –çöl, səhra. Şivələrdə **yazı** sözünün forma və mənası mühafizə olunmuşdur. Ağdam, Füzuli və Tərtər şivələrində **yazı** şəklində “çöl, səhra, düzənlik” mənaları bildirir; məs.:- Qavaxlar susuz **yazılar** çoxudu (F.) və s. (ADDL, 2007: 544). Əksər şivələrdə **yazı** sözü *yazıpişiyi* “ çölpişiyi” sözündə və toponimlərdə qədim mənası qorunub saxlanmışdır.: Ağyazı, Qarayazı (Ş.), Ağcayazı (L.), Aşağı Ağcayazı, Yuxarı Ağcayazı (Ağd.), Qarayazı (Qaz.,Göy.) və s.

Bu söz yazılı abidələrdə **yazı** şəklində “çöl, düzənlik, ovalıq” mənası bildirmişdir; məs.:- Türk bodun, uləsiğin biriyə Çuğay yış tügül, Tün **yazı** konayın ,-tisər...”Türk xalqı, bir hissəsi cənuba Çuğay ormanına geyil, Tün düzənliyinə yerləşək,-desə...” (KT,7);- alanq **yazı** “düz ovalıq (Kaşğari 2006: I, 191);- Bir dəxi kimsə **yazı** yerdə yoldaş qoyub qaçmıya,- dedi (KDQ);- **Yazıya** salsın bu gündən bölə nurin afitab (Füzuli) və s.

Türk dilinin Çorum, Ankara və Niğde şivələrində də **yazı, yazı- yaban** şəklində və “yad yer, çöl, düz” mənalarında işlənir (THADS, 2009 :4819).

**Ağıl**- mal- qara, qoyun saxlanan yer. Bu söz Qarabağ şivələrində qədim forma və mənasında mühafizə olunmuşdur. Cəbrayıl, Ağdam və Xocavənd şivələrində “yayda mal-qara saxlamaq üçün üstü açıq yer” mənasında işlənir; məs.:- Mən bu **ağıla** qoyun salıram (Xoc.) və s. (ADDL, 2007, 14).

Qədim yazılı abidələrdə **ağıl** şəklində “ tövlə, qoyun saxlanan yer” mənasında işlənmişdir; məs.: ... **ağılnta** yilkın bolzun, özün uzun bolzun,-timiş “... tövləndə ilxin olsun, ömrün uzun olsun,-demiş (İB,71) ;- **ağılda** oğlak toğsa, arıkda otı bitər “ağılda oğlak toğulsa, çay qırağında otu bitər” (Kaşğari,2006:I,134);- *Ağılın* qapısını bərkitdi (KDQ) və s.

**Ağ** –**qalxmaq**. Bu söz Füzuli şivəsində **ağmax** şəklində məhdud arealda “çıxmaq, qalxmaq, bir tərəfə əyilmək” mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.:- Qoyun dağa **ağdı**;- Qoymağınan yük **ağmax** olsun və s. ( ADDL, 2007:15). Cəbrayıl şivəsində isə “ şalvarın qıçları arasına qoyulan parça” mənası bildirir;- Köhnə adamnar şalvarın arasına **ağ** deyillər.

Qədim yazılı abidələrdə və M.Kaşğarinin lüğətində hər iki mənada işlənmişdir: yüz at məninq **ağdın** keçdi “ ayaqlarımın arasından yüz atlı keçdi”, ol tağka **ağdı** “o dağa dırmandı” (Kaşğari,2006: I,147, 224).Qıpçaq yazılı abidələrində də **ağ** sözü “ağ, şalvarın iki qılçasının arası,qalxmaq, axmaq” mənaları daşımışdır (KTS, 2007: 3).

**Sökəl- xəstəhal**. Bu söz Ağcabədi və Cəbrayıl şivələrində müstəqil şəkildə deyil, antonimi ilə birlikdə **sağ-sökəl** ifadəsinin tərkibində ilkin mənasında işlənir; məs.:- Bajım da **sağ- sökəldi**, heş nə azarıdı, nə sağ kimi sağ və s. ( Hacıyev, 2018: 279).

M.Kaşğarinin lüğətində **sökəl/ sükəl** şəklində “xəstə” mənasında işlənmiş və oğuzlara mənsub olması göstərilmişdir: **sökəl** sızdı “xəstə arıqladı, zəiflədi”, **sökəl** tınığı artak “xəstənin nəfəs alması pisdir” (Kaşğari, 2006: II, 38, 63). Qıpçaq yazılı abidələrində də **sökəl** “xəstə”, **sökelek/ sökellik** “xəstəlik” mənaları bildirmişdir (KTS,2007:240).

**Yaş- təzə, tər**. Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dildə “göz yaşı, quru sözünün antonimi” mənasında işlənsə də arxaik “təzə, tər” anlamı Xocavənd, Şuşa və Cəbrayıl şivələrində mühafizə olunmuşdur; məs.:- Meyvəni qıran kimi **yaş- yaş** yemədin nə ləzzəti? T.Hacıyevin fikrincə, bu söz klassiklərin dilində “cavan” mənası bildirmişdir ki, bu da ilkin mənasına uyğun gəlir (Hacıyev, 2018: 278).

Qədim Yenisey və uyğur yazılı abidələrində bu söz **yaş** şəklində “göz yaşı, yaşıl, təzə, gənc, cavan” mənaları daşımışdır;- yaş ot körüpən, yoriyu barıpan, sub içipən, yaş yipən ölümdə ozmış-tir “tər ot götürüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən xilas olmuş,- deyir (İB, 26). M.Kaşğarinin “Divanı” nda bu sözün çoxmənalılığı qorunub saxlanmış, “yaş, təzə, göyərti, yaşıllıq, göz yaşı,yaşıl, yaşlı, gizlənmək, saxlanmaq” mənaları bildirmişdir;- yaş ot “təzə ot”, yaş- yuş “yaşıllıq”, yaş yedim “göyərti yedim”, yaş ət “təzə ət” (2006: III, 11, 146, 159). Qıpçaq yazılı abidələrində yaş sözü “yaş, ömür, təzə, göz yaşı, sıxıntı, saxlamaq, gizləmək” mənaları bildirmişdir: yaş peynir “təzə pendir”, yaş ot “təzə ot” (KTS, 2007:314).

**Tuğ**- bayraq. Bu söz çoxmənalı olub Şuşa və Qubadlı şivələrində ilkin mənasında “bayraq”, semantik dəyişikliyə uğrayaraq Ağcabədi və Yevlax şivələrində “dik, hündür”, Ağdam, Bərdə və Şuşa şivələrində “narın süpürgə” mənalarında yayılmışdır; məs.:- Meydana hər dəstə öz **tuğuynan** gəlmişdi;- Anam öyi **tuğnan** süpürdü ( (Şş.);- Büyün üç **tuğ** bağlamışam

(Ağ.);- **Tuğ** dağa çıxmağ olmaz (Ağc.) və s.( ADDL, 2007:506). Bu sözün şivələrdə işlənən iki mənası bir –birinə uyğundur. Şivələrdə süpürgənin növləri çoxdur, tuğ isə darıdan hazırlanır və bayrağa oxşayır. E.Ələkbərovanın fikrincə, bu, tarixən bayrağın – tuğun at quyruğundan hazırlanması və narın süpürgənin də ona bənzəməsi ilə əlaqədardır (Ələk bərova,2004:263).

Qədim yazılı abidələrdə **tuğ** şəklində “bayraq” mənasında işlənmişdir; məs.:- **Tuğ** taşıkar erikli yəlmə əri kəlti, yağı kəli,- tidi “Bayraq qaldırıb, səfərə çıxan zaman kəşfiyyətçi gəldi.”Düşmənlər gəlir”,- dedi (MÇ, 17);-tokuz **tuğluğ** xan “doqquz bayraqlı xan və ya xaqan” (Kaşğari,2006: III,135). “Kitabi –Dədə Qorqud” abidəsində tuğ və sancaq sözləri “bayraq” mənasında işlənmişdir. “Tuğ adətən başına hömdarın mənsub olduğu boyun heyvan başı və sığır quyruğu asılmış, ipək qumaşla bağlanmış bayraq idi. Tuğ sancaqla müqayisədə daha qədimdir. Göytürk xaqanlıq tuğunun başında altında süslənmiş qurd başı asılmışdı. Tuğ həm də əsas və hakim qəbiləni bildirir. “Kitabi- Dədə Qorqud”da tuğ və sancaq yanaşı işlənmişdir: Qazan bəgün qartaşı kəfərin **tuğilə** sancağı qılıcladı, yerə saldı (KDQ) (T.Hacıyev, 2004: 294).

**Tuğ** sözü müasir türk, türkmən, qaqauz, özbək, uyğur, qazax, qırğız və başqırd dillərində ədəbi dil səviyyəsində həmin mənada işlənəkdədir.

#### **İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər:**

**Yadağ** – piyada. Bu sözün qədim mənası saxlanmış, forma cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ağdam və Qubadlı şivələrində **yayax** şəklində “piyada” mənasında işlənir; məs.:- Atam atdı, mən **yayax**, əlimdə dəmir dayax (Qub.) və s.

Dərbənd şivəsində **yayağ**, Borçalı, Qazax və Ordubad şivələrində **yayax** şəklində “piyada” mənasında saxlanmışdır; məs.:- Maşın düşməyəndə kəntdən əsvəltəceg **yayağ** gəlmişig (Dər.);- **Yayax** getsək yorularıx, gəlin maşına minək (Bor.) və s.( ADDL,2007:543)

Qədim yazılı abidələrdə **yadağ/ yayax** sözü “piyada” mənasında işlənmişdir; məs.: ..barmış bodun ölü yiti **yadağın**, yalının yana kəlti “... hər tərəfə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyada yalın yenə gəldi (KT, 28);-Yokarı at yetə yadağın ığaç tutumu ağırtım “ Atları yedəkləyib piyada ağac tutaraq yuxarı qaldırdım” (Tonyukuk, 25);- **Yadağ** atı çaruk, küçi azuk “Piyadanın atı çarıq, gücü azıqdır” (Kaşğari 2006: I,182);- Kəndülər atlu, baban yayaq yürütdilər (KDQ, 40). Qıpçaq yazılı abidələrində də **yayax/yayağ/ yadak** şəkillərində işlənmişdir (KTS, 2007:316)

Qədim abidələrdə bu sözün yayax/ yadağ/ yazağ variantlarında işlənməsi tarixən türk tayfa dilləri arasında d~y~z~t~r səsuyluğunun olması ilə bağlıdır. Hazırda söz ortasında müasir oğuz və qıpçaq dillərində **y**, Tuva və tofalar dillərində **d**, xakas və sarı uyğur dillərində **z**, saxa dilində **t**, çuvaş dilində **r** samiti işlənəkdədir. Azərbaycan dili şivələrində yayax/ğ şəklində mühafizə olunması oğuz tayfa dillərinin xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır.

**Belgü- nişan.** Bu söz şivələrdə çoxmənalıdır, ayrı- ayrı şivələrdə müxtəlif mənələrdə işlənəkdədir. Qədim mənası Kəlbəcər və Zəngilan şivələrində **bəlgə/ belgü** şəklində mühafizə olunmuşdur, yəni “oğlan evindən qız evinə aparılan nişan” mənası bildirir; məs.:- Bizim kətdə **bəlgəsiz** qız verməzlər (Zən.) və s. Bundan başqa, Ağdam, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində “vuruşma zamanı müdafiə üçün qola sarıyan sarğı”, həmçinin Ağdam şivəsində “əkin sahəsini bildiren nişan”. Şuşa şivəsində “gön aşılmaq üçün hazırlanan maddə”, Zəngilan şivəsində isə “boyaqçılıqda istifadə olunan bitki” mənaları ifadə edir (ADDL, 2007: 50).

M.Kaşğarinin “Divanı”nda bəlgü sözü “əlamət, nişan” mənasında işlənmişdir; kut **bəlgüsü** bilig “bilik qutun əlaməti, nişanəsidir” (2006: I 422). Qıpçaq yazılı abidələrində **belgü, belgü** formalarında “bəlli, aşkar, işarə” mənalarında işlənmişdir (KTS,2007: 27).

**Bitik- yazı.** Bu söz Qarabağ şivələrində müstəqil şəkildə deyil, dua-bitik/ pitix` və yazı-bitik ifadələri ilə birlikdə işlənir və “yazı” mənası ifadə edir;- Nənəm uşağa dua- piti yazdırdı (Ağ.);- Körpə uşaqların yaxasından dua- piti asıllar (Ağ.) və s.

M.Kaşğarinin “Divanı”nda **biti** “yazmaq”, **bitik** “kitab, məktub, yazı, kağız”, **bitik (g)** “ əfsun, sehr, cadu” mənaları bildirmişdir. Sonuncu mənə oğuz tayfa dillərində qeydə alınmışdır; anıq **bitigi** bəlgülüg “onun yazı yazması, yazısı bəllidir”, yel kovuz **bitigi** “cin çarpmasına qarşı əfsun, sehr, dua” deməkdir (2006:I, 385;III,162). Qıpçaq yazılı abidələrində **biti/ bitig/ bitik/bitiv/ bitiv** şəkillərində “kitab, yazı, məktub, kəfən” mənaları bildirmişdir

(KTS,2007:33). Qarabağ şivələrində sözün mənasında daralma baş vermiş, “əfsun, sehr, cadu” mənası qorunub saxlanmışdır.

**Üküş- çox.** Bu söz Qarabağ şivələrində forma cəhətdən dəyişilərək **küş** şəklində antonimi ilə birlikdə **azdan/azzan- küşdən** ifadəsinin tərkibində “ çox” mənası ifadə edir; məs.: Allah verənnən, **azzan- küşdən** yeyif yola düşdük` (Xoc.) və s.

Orxon – Yenisey abidələrində **üküş/ üküş** sözü “ çox, xeyli” mənası bildirir;- Bilik bilməz kişi ol sabığ alıp, yağru barıp, **üküş** kişi öltiğ “Biliyi olmayan adamlar o sözü eşidib yaxına gəldilər, çox adam öldü” (KT, 7). Qıpçaq abidələrində **üküş/öküş** formasında “çox , xeyli” mənası daşmışdır (KTS, 2007 :297).

**Sab- söz, nitq.** Bu söz Qarabağ şivələrində fonetik cəhətdən dəyişilərək **sov/sav** şəklində **söz- sov** (əksər şivə.), **söz- sav** (Cəb.) ifadəsində “ söz, giley” mənasında yayılmışdır; məs.: Bala, olar qohum olannan **söz-sovları** qutarmır (Ağc.);- O yannan bəri aramızda **söz-sov** olmyıf (Xoc.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində **sab** sözü “söz, nitq” mənası bildirir; Ol **sabığ** esidip kağanım: bən ebqərü tüsəyin,- tidi “ O xəbəri eşidib xaqanım:”Mən evə qayıdım”,- dedi (Tonyukuk,30). M.Kaşğarının “Divanı”nda **sav** şəklində “söz, xəbər, məktub” mənasında işlənmişdir; məs.: kal **savı** kalmas, kağıl bağı yazılmas “yaşlı adamın sözü yerdə qalmaz, talvar bağı pozulmaz” (2006:I, 406).

**Tutuk/ tutuğ- girov.** Bu söz Şuşa şivəsində “girov” mənasında qeydə alınmışdır; məs.: Keşmişdə **tutu** qoyuf taxıl alardıx və s.

Qədim türk yazılı abidələrində tutuk/tutuğ sözü “girov” mənasında və hərbi termin kimi işlənmişdir;- Oyma ər oğlanın, kişisin **tutuğ** urupan usıç oyuğ alup barmıs “Bir qumarbaz adam oğlunu, adamlarını girov qoyub oyunçu tapmış (IB, 43). Orxon – Yenisey abidələrində bu söz daha çox titul kimi işlənmişdir: On tutuk, Bukağ tutuk və s. M.Kaşğarının “Divanı” nda **tutuğ** şəklində “girov, rəhin” mənasında işlənmişdir; ər **tutuğ** yoldı “adam girovu azad etdi” (2006:III,62). Qıpçaq abidələrində **tutu** şəklində “girov, əsir, dustaq” mənalarında, *tutu koy* ifadəsində isə “girov vermək” mənasında işlənmişdir (KTS, 2007:285).

**Turuk/ turuğ- arıq, zəif.** Qarabağ şivələrində müstəqil şəkildə deyil, *arıx- tırix* ifadəsinin tərkibində “arıq, zəif” mənasında işlənir:- **Arıx- tırix** atnan mənim işim yoxdı (F.);- Usubun uşaxlarının heş nəyi yoxdı, bir dənə **arıx- tırix** atdarı var ( Ağc.) və s.

Zaqatala şivəsində **turux (ğ)** sözü semantik dəyişikliyə uğrayaraq “sürü, dəstə” mənasında mühafizə olunmuşdur: Bir **turuğ** maral keçdi (ADDL, 2007:508).

Qədim türk yazılı abidələrində **turuk/ turuğ** şəklində “arıq, zəif” mənası bildirmişdir; məs.: Semiz buka, **turuk** buka tiyin, bilmez ermiş “Kök buğa, arıq buğa olduğunu bilməz imiş” (Tonyukuk,6). M.Kaşğarı “Divanı”nda **turuk, turukluk** şəklində “zəif, zəiflik” mənasında işlənməsini və Aruk- turuk sözünün Kaşğarla Fərqanə arasında təpə, sıldırım yerin adı olduğunu qeyd etmişdir (2006:I,381).

**Say- düz, hamar yer.** Ağdam şivəsində **say** sözü *saya* şəklində “ hamar,düz” mənasında qorunub saxlanmışdır; məs.: **Saya** yerdə bostan əkirix`;- Taxıl **saya** yerdə yaxşı əmələ gəlir və s.

**Say** sözünün ilkin forma və mənası Bakı, Quba və Salyan şivələrində qorunub saxlanmışdır (ADDL,2007:422).

Qədim uyğur abidələrində bu söz **say** şəklində “düzən, çöl, şəhra” mənası bildirir (Əbülfəz, 2001: 137). M.Kaşğarının “Divanı”nda da bu sözün forması *say* şəklində saxlanmış, mənə isə dəyişərək “qara, daşlıq yer” anlamında işlənmişdir (2006: III, 158). Qıpçaq yazılı abidələrində də *say* sözü çoxmənalıdır, *say yer* ifadəsi “torpaq, ərəzi mənasında saxlanmışdır (KTS, 2007:230).

Türk dilinin şivələrində də **say** sözü çoxmənalı olub müxtəlif mənalar bildirir, İsparta, Maraş, Kayseri şivələrində “ dik qayalıq, daşlıq yer” mənasında yayılmışdır (THADS,2009: 3558).

**Ulaş- çatmaq, bitişmək, birləşmək.** Bu söz Xocalı və Laçın şivələrində *ulğaşmax* şəklində “birləşmək” mənasında işlənir; məs.: Bizim yermiz ayrıydı, bılar ulğaşdırdılar (Xoc.);-Siznən ulğaş mağım gün dağıleydi (L.) və s.

*Ulaş* sözü ilkin forma və mənasında, yəni *ulaşmax* şəklində İmişli, Kür dəmir və Mingəçevir şivələrində “ qarışmaq, qoşulmaq” mənasında saxlanmışdır (ADDL, 2007: 517).

M.Kaşğarının “Divanı”nda bu söz **ulaş** şəklində “ çatmaq, bitişmək, birləşmək” mənaları bildirir: bir nənq birgə **ulaşdı** “bir nəsnə bir nəsnəyə çatdı” (2006:I,238). Qıpçaq yazılı abidələrində də **ulaş** sözü “yaxın, bitişik, çatmaq, birləşmək” mənaları ifadə etmişdir (KTS, 2007: 292).

**Uruk- tayfa,nəsil.** Bu söz Ağdam və Şuşa şivələrində uruğ- turuğ şəklində “tayfa, nəsil” mənası bildirir; məs.: - Heş bütöy uruğ- turuğunuzda belə ağıllı uşağ olmuyuf (Şş.).

Bu söz Azərbaycan dili şivələrində uruğ/x variantlarında “ çoxdoğan (Ağc.), qarşı, qabaq (Sab., Bs.), nəsil (Bs., Göy., Q.,Sab.) mə nalarında yayılmışdır (ADDL, 2007: 519, 520). Göründüyü kimi, Qarabağ şivələrində sözün toplu mənası (nəsil, qohum) qoşa sözlə ifadə olunur. Qoşa sözlərin topluluq bildirməsinin tarixi o qədər qədimdir ki, bunu kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumercədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur: udu- udu “qoyunlar” (T.Hacıyev, 1983:27). Bu hadisə Orxon- Yenisey abidələrində, Şərqi Türkünstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abi dələrdə də mövcuddur (Məmmədov,1979:33-34 ). Toplu semantikalı qoşa sözlərin xalq danışıq dilində intensivliyini “Kitabi –Dədə Qorqud“ abidəsindən də görmək olar: qul-qaravaş, altun- aqça, sığın- keyik, ata- ana, ana- baba və s.

Qədim türk yazılı abidələrində uruğ sözü “qəbilə, boy, nəsil, soy” mənası bildirmişdir; Türk bodun, ölüreyin, uruğsiratayın,- tir ermis, yokadubarır ermis “ Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək,- deyirmiş, yox olaraq gedirmiş (KT, 10). M.Kaşğarının “Divanı”nda uruğ- turığ” şəklində “qohum” mənasında işlənmişdir: ...buna bənzədilərək qohumlara “uruğ- turığ” deyilir (2006: I, 133). Qıpçaq yazılı abidələrində uruk/h sözü çoxmənalı olub “nəsil, uşaq, bir babadan çoxalan kənd, məhəllə, köpək balası və s.” mənalarda qeydə alınmışdır (KTS, 2007: 293).

Bu söz müasir türk dillərində həmin mənada müxtəlif fonetik tərkibdə işlənməkdədir: uruq (türk mən), uruğ (özbək), uruu (qırğız), ıruu (başqır) və s. Türk dilinin İstanbul şivəsində də uruk sözü “oba, ailə” mənada yayılmışdır (THADS, 2009: 4043).

**Yolak- iz, cıdır.** Bu sözün Şuşa və Füzuli şivələrində *yolax* şəklində qədim mənası mühafizə olunmuşdur;məs.:Uşaxlar meşədə azır, *yolağa* tapammıllar (F.)

Həmçinin Zəngilan şivəsində *yolağa*, Cəbrayıl və Kəlbəcər şivələrində isə *yolax* şəklində “cıdır, yol” mənasında yayılmışdır; məs.: - Cahanın qapısının yolağa var, ordan gəlin (Zən.);- Təkə görür ki, ovçu yolaxda duruf (Kəl.) (ADDL, 2007: 550).

M.Kaşğarının “Divanı”nda **yolak** sözü “çay, bulaq, cıdır, çöldəki kiçik yol” (2006:III,24) mənaları bildirmişdir. Bundan başqa, həmin dövrdə türk tayfa dillərində **yolak** sözü ilə paralel **iz** sözünün işlənməsi həmin sözün arealını məhdudlaşdırmışdır. Buna görə də dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində **iz** sözü **yolak** sözünü həmin mənada üstəlmişdir.

Bu söz türk dilinin bir çox şivələrində **yolak/ yolah** şəklində “ keçiyolu, kiçik keçid, su yolu, arx, toxuma üstündə çizgilər, qapı və s.” mənalarda işlənir (THADS, 2009:4290).

**Yazmaq- yaymaq.** Azərbaycan ədəbi dilində yaymaq sözü ilə paralel Xocalı və Kəlbəcər şivələrində həmin mənada *yazmaq* sözü də qorunub saxlanılır; məs.: - Məvəni dərif günün atda yazıxlıyılar (Xoc.);- Toxumnarı əlnən yazıxlıyif qurudullar (Kəl.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində yay və yayıl sözləri həmin mənanı bildirmişdir. Yalnız “yazı kıl” ifadəsində “ dağıtmaq, yayılmaq” mənasında işlənmişdir:- Sələnkə sıka sançdım, **yazı kıl**üm, üküsi Sələndə kodı bardı “ Selenqaya sıxaraq qalib gəldim, dağıtdım. Çoxu Selenqa boyu getdi” ( MÇ, 16). M.Kaşğarının ”Divanı”nda **yazıl** və **yayıl** sözləri paralel işlənmişdir: **yayıldı/ yadhıldı** sü “qoşun yayıldı”. M.Kaşğarının müşahidələrinə görə, çigillər və başqa türklər tərəfindən **z (dh)** şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qıpçaq boylarının hamısı **z** kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa

“adhak”, bunlar azak deyirlər (2006:I, 106; III,186). Qıpçaq yazılı abidələrində də sözün hər iki forması “yayımaq” mənasında işlənmişdir (KTS, 2007: 317). Göründüyü kimi, qədim türk tayfa dilləri arasında mövcud olmuş y~z səsuyluğunun izləri Qarabağ şivələrində hələ də qalmaqdadır.

**Taş/ tış- çöl, bayır.** Şuşa şivəsində *tışarı*, Ağdam şivəsində isə *dişğarı* sözlərinin tərkibində “çöl, bayır” mənasında işlənir; məs.: Otur evdə **dişğarıya** çıxma, so:xdu (Ağ.);- Həsən **tışarıda** qaldı, mən içəri girdim(Şş.) və s.(ADDL,2007:137,499). Bu sözün tərkibi tış/taş kökündən və qədim istiqamət halın –ğaru/kəru/ arı şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaikləşmiş, zərf yaradıcılığına xidmət edir.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində *tas/taş, tasık/ taşık* “çöl, bayır, çıxmaq” (Tonyukuk, 13, 30), *taş, taşık/tışık* “çöl, bayır, qürbət, geniş açıqlıq, çölə çıxmaq” (Kaşğari, 2006:513,543), *taş, taşarı/ taşğarı/ taşğaru/ taşkara/ taşkarı/ daş karu* “çöl, bayır” (KTS, 2007: 264) mənası bildirmişdir. Hazırda bu söz müasir türk dillərində həm d, həm də t başlanğıcı ilə ədəbi dil səviyyəsində işlənəkdədir: *dış* (türk, qumuq), *taş* (özbək), *tış* (tatar, şor), *tıs* (Qaraqalpaq), *tas* (xakas, Tuva) və s. Qarabağ şivələrində bu sözün **d** və **t** başlanğıcında işlənməsi türk tayfa dilləri arasındakı fərqi saxlanması ilə bağlıdır.

**Erdəm- ləyaqət, şücaət.** Bu söz **ərdəmli** şəklində Ağdam və Füzuli şivələrində “güclü, bacarıqlı, qüvvətli” mənalarında işlənir; məs.:- **Ərdəmli** kişidi o (F.) və s. (ADDL, 2007:163).

M.Kaşğarinin “Divanı”nda **ərdəm/ ərdhəm** sözü “hünər, tərbiyə fəzilət” mənasında işlənmişdir; Alğıl ögüt məndin, oğul, **ərdəm** tilə “ Oğul məndən öyüd al, hünər öyrən” (2006:I,124). Bu söz qıpçaq abidələrində **erdem, erdemli** formalarında “hünərli, istedadlı, bacarıqlı” mənaları ifadə etmişdir (KTS, 2007: 74).

**Yanşak- çoxdanışan.** Bu söz Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl şivələrində **yanşax** şəklində “ çoxdanışan”, Ağcabədi şivəsində həm də “ zurnaçı, züychü” mənalarında işlənir. Həmçinin Qax, Qarakilsə, Meğri, Ordubad, Şəki, Zaqatala şivələrində də həmin mənanı ifadə edir; məs.:- **Yanşax** boş- boş danışır;- Zurnaçı çalır, **yanşax** da ona dəm tutur, barmaxların işlətmir (Ağc.) və s.(ADDL, 2007:540).

Bu söz türk dilinin şivələrində *yanşah, yanşak, yağışak, yansak, yanraqı, yanşak* formasında “çoxdanışan, yersiz danışan, sərxoş, çox gülən” mənalarında yayılmışdır (THADS, 2009:4175).

M.Kaşğarinin “Divanı”nda **yanşax** şəklində “yanşaq, gəvəzə” mənasında işlənmişdir. Bu sözdən yaranan **yanşat** sözü isə “çox danışmış bir adamın başını aparmaq” mənası bildirir: **Yanşax** təlim sayrap anı tamğak katar “Yanşaq çox danışsa, çənəsi yorular” (2006: I,454). Bu söz qıpçaq abidələrində **yanşak/ yanşık** şəklində “gürültücü” mənasında işlənmişdir ( KTS,2007:310). Göründüyü kimi, sözün mənası genişlənmiş, qədim mənasından fərqli mənalar bildirmişdir.

#### Semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər:

**Ula- bağlamaq, qoşmaq.** Azərbaycan ədəbi dilində **ulamaq** sözü itin və qurdun çıxardığı səsə deyilir. Bu söz Füzuli və Xocalı şivələrində həmin mənadan əlavə, **ulamağ** şəklində “ birləşdirmək, calamaq və əlavə etmək” mənaları da ifadə edir; məs.:- Hələ mı:n başına ağaş **ulamışam** (Xoc.);- Birdə nə var ki, ipləri uc- uca **ulaginən** getsin (F.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində **ula sözü** “bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənaları bildirmişdir: Kutluğ oğlanın **ulatık** “Kutluğ oğlanı ilə qovuşdurduq (Talas, IX);- Sinukının səpər mən, üzükünün **ulayur** mən “ Sınıqlarımı birləşdirirəm, üzümüşlərimi calaşdırıram” (IB, 73). M.Kaşğarinin “Divanı”nda **ula** sözü “ulaşmaq, tapışmaq, calamaq, əlavə etmək” mənaları daşıyır; məs.:-**ulağ** nənq “bir şeyə əlavə olunan şey “paltar yamağı kimi”, ol yip **uladı** “ o, ipi bir- birinə bağladı (2006:I, 193; III, 238). Qıpçaq yazılı abidələrində **ula** sözü “bitişdirmək, çatdırmaq” mənaları ifadə edir (KTS, 2007: 292).



**Una- razi olmaq.** Bu söz Ağcabədi şivəsində **unamax** şəklində “başə düşmək, anlamaq” mənəsində işlənir; məs.:-Ələsətin dediyinnən bir şey **unamadım**;- Gejə səsdən uşaxlar **unamışdı** və s.

Qədim türk yazılı abidələrində **una** sözü “razi olmaq, razılaşmaq” mənəsini bildirmişdir: Sü yorulum tısər **unaman** “Qoşun yürüdək,- desə razi olma” (Tonyukuk, 35). M.Kaşğarının “Divanı”nda **una** sözü “razi olmaq, qəbul etmək” mənəsində işlənmişdir; ol bu işğ **unadı** “o bu işə razi oldu” (2006:III, 238). Qıpçaq yazılı abidələrində bu söz yaxın mənada “qəbul etmək, boyun əymək, itaət etmək” mənaları ifadə etmişdir (KTS,2007,293).

Türk dilinin Qars bölgəsinin İrişli, Bayburt, Sarıqamış şivələrində də **unamak** sözü “anlamaq” mənəsində mühafizə olunmuşdur (THADS, 2009:4041).

**Ülüş- pay, hissə.** Bu söz Ağdam şivəsində **ülüş**, Ağcabədi şivəsində **ülüs** şəklində “arasına halva qoyulmuş yuxa” mənəsində mühafizə olunmuşdur; məs.:- Mənə bir **ülüs** halva ver (Ağc.);- O yannan bəri yasda **ülüş** verriş` cama:ta (Ağ.) və s. Xalqımızın adət- ənənəsinə görə, dini bayramlarda və yas mərasimlərində iştirakçılara arasına halva qoyulmuş yuxa paylayırlar.

Bu söz Orxon- Yenisey abidələrində **ülüg**, uyğur abidələrində isə həm **ülüg**, həm də **ülüş** şəkillərində “pay, hissə, tale, nəşib, bölük” mənələrində işlənmişdir. Uyğur abidələrində sözün işlənmə arealı genişlənmiş, **ülüglüg** “bəxtli, xoşbəxt, səadətli”, **ülügləmək** “paylamaq, bölmək” sözləri də işlənmişdir (Əfəlfəz, 2001: 54,162).

Bu söz M.Kaşğarının “Divanı”nda **ülüg/ ülük/ ülüş** formalarında “pay, hissə, nəşib, xalq arasında təqsim” mənələri bildirmişdir. M.Kaşğari **ülüş** sözünün sonundakı **ş** hərfinin **k** olduğunu, yəni **k** səsinin **ş** səsinə çevrildiyini göstərir (2006:I, 140). Qıpçaq yazılı abidələrində bu söz **ülü/ ülüş** formalarında “pay, hissə, paylaşmaq” mənələri bildirmişdir (KTS, 2007:298). Tarixi inkişaf prosesində söz müxtəlif forma larda da işlənsə də tədricən mənə daralması baş vermişdir. Qarabağ şivələrinə də sözün yalnız “pay, paylaşmaq” mənəsi qorunub saxlanmışdır.

### Nəticə

Qarabağ dialektinin lüğət tərkibinin əsasını Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumi leksika təşkil edir. Bununla yanaşı, keçmiş həyat tərzini, adət- ənənələr, qohumluq əlaqələri, əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı qədim sözlər qorunub saxlanmışdır. Sözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə arxaikləşsə də, Qarabağ şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə, eləcə də ilkin forma və mənada və ya dəyişmiş, yaxın mənələrdə yayılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, çoxmənalı qədim türk sözləri bu şivələrdə tək mənada sabitləşmişdir. Qədim sözlərin bir qisminin arxaikləşmə prosesi tam başa çatmamış, yeni yaranan sinonim və antonimləri ilə bir likdə işlənərək həmin mənəni bildirir: cadu- pitix`/ yazı-pitix`, söz-sov/ sav, uruğ- turux, sağ- səkəl, arıx- tırix (at), az-küş, bədəl- əvəz və s.

### Kısaltmalar

Ağ.- Ağdam, Ağc.- Ağcabədi, Bk.- Basarkeçər, Bər.- Bərdə, Bs.-Biləsuvar, Bor.-Borçalı, Cəb.-Cəbrayıl, Cul.-Culfa, Çən.- Çənbərək, Daş.- Daşkəsən, Dər.- Dərbənd, F.-Füzuli, Gəd.- Gədəbəy, Gg.-Göygöl, Göy.-Göyçay, Xv.-Xocavənd, Xoc.-Xocalı, İm.- İmişli, Qub.-Qubadlı, Kəl.-Kəlbəcər, Qk.- Qarakilsə, Qaz.- Qazax, Laç.-Laçın, Nax.- Naxçıvan, Ord.-Ordubad, Ş.- Şəki,Şr.- Şərur, Şş- Şuşa, Şah.- Şahbuz, Tov.-Tovuz, Zən.- Zəngilan, ADDL- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, QTS- Qıpçaq Türçəsi Sözlüğü, MK- Mahmud Kaşğari, KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud, KT- Kültiqin abidəsi, MÇ- Moyun Çor abidəsi, IB- İrk Bitiq abidəsi, THADS.- Türkiyədə Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

### Ədəbiyyat

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.* (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
- Ələkbərova, E. (2004). *Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili, Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri. I cild*, Bakı: Kitab aləmi.
- Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı: Elm və təhsil.
- Hacıyev, T. (2018). *Cəbrayıl şivəsi*. Bakı: Elm.
- Hacıyev, T. (1983). *Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında, Azərbaycan filologiya məsələləri*. Bakı: Elm.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət- it- türk*. Tərt. ed. Ramiz Əskər. C. IV, Bakı: Ozan.
- Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2007). (tr: R.Toparlı, H.Vural, R.Karatlı), 2. Baskı, Ankara: Öncü Basımevi.
- Kitabi- Dədə Qorqud* (1988). (tr: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı.
- Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət* (2004). (tr: T.Hacıyev, C.Bəydili). Bakı: Öndər.
- Məmmədov, Y. (1979). *Orxon- Yenisey abidələrində adlar*. Bakı: API nəşri.
- Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası*. Bakı: Zərdabi Nəşr.
- Məmmədov, A. (2015). *Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə*. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı.
- Zərir, M. (1991). *Yusif və Züleyxa* (trc. C.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilov). Bakı: Elm.
- Qarabağnamələr* (1989). (tr. A.Fərzəliyev). Bakı: Yazıçı.
- Rəcəbli, Ə. (2001). *Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət*. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı.
- Rəcəbov, Ə.-Məmmədov, Y. (1993). *Orxon- Yenisey abidələri*. Bakı: Yazıçı.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). C. VI. Ankara.